

U.2013B.301

Almindelige emner 1.9 og 9

En definitionssandhed med modifikationer - kommentar til Jens Ravnkildes retskildebegreb

♦ Denne artikel indgår i den debat om retskildebegrebet, der tidligere har været rejst af Jens Ravnkilde. Forfatterne påviser flere svagheder i Ravnkildes argumentation, herunder at han ignorerer hele den internationale diskussion på området, samtidig med at han baserer sit eget angiveligt nyudviklede retskildebegreb på en velkendt 50 år gammel position. Derudover er de krav til retskildefinition, som Ravnkilde opstiller, hverken elementære eller indiskutable, og ved at fremstille dem, som om de er, flytter Ravnkilde diskussionen væk fra et mere grundlæggende stridspunkt om karakteren af en videnskabelig retsdogmatik.

Lektor, ph.d. Jakob v. H. Holtermann og professor, dr.jur. Henrik Palmer Olsen, iCourts - Centre of Excellence for International Courts

1. En fiktiv skandale

Jens Ravnkilde har nu gennem to artikler(1) søgt at forsvare en retskildefinition, som han påstår, løser et problem, der - skandaløst - ikke skulle være løst tidligere i den almindelige retslære. I denne artikel påviser vi flere svagheder i Ravnkildes argumentation herfor. Dels er selve skandalepåstanden tvivlsom, fordi Ravnkilde på den ene side i sin kritik af den almindelige retslære ignorerer hele den internationale diskussion, samtidig med at han på den anden side baserer sit eget angiveligt nyudviklede retskildebegreb på en velkendt, mere end 50 år gammel retspositivistisk position. Dels har de krav til en retskildefinition, som Ravnkilde opstiller, ikke den elementære eller indiskutable karakter, som det hævdes af ham. Ét uheldigt resultat heraf er, at Ravnkilde dermed flytter diskussionen væk fra et mere grundlæggende stridspunkt, nemlig om en videnskabelig retsdogmatik ukritisk bør basere sig på almindelig juridisk sprogbrug og tænkning (som Ravnkilde synes at foreslå), eller om den bør udvikle egne begreber for derigennem at fremme en mere objektiv analyse og forståelse af retssystemet.

Det første spørgsmål, der melder sig, vedrører den nærmere karakter og i det hele taget eksistensen af den intellektuelle skandale, som Ravnkilde hævder, at retsvidenskaben befinder sig midt i. Den fremførte skandalepåstand fremstår i Ravnkildes første artikel meget upræcis. Med fremkomsten af hans anden artikel er situationen paradoksalt nok blevet både bedre og værre. Bedre fordi den nye artikel gør det klarere, hvad Ravnkilde hele tiden må have ment med sin skandalepåstand, og værre fordi den nye artikel dermed udvander den første artikels påstand om en »intellektuel skandale«, samtidig med at den kompromitterer dens dertilhørende påstand om akademisk innovation og originalitet.

Det ligger på den ene side fast, at den skandale, der omtales i den første artikel, ifølge Ravnkilde består i, at det indtil videre ikke er lykkedes retsteorien at tilvejebringe en tilfredsstillende definition af retskildebegrebet, hvilket som resultat har reduceret retsdogmatikken til »en kolos på lerfodder«. (2) Men hans belæg herfor forekommer utilstrækkeligt. I den første halvdel af artiklen gennemgår Ravnkilde ganske vist én for én, hvordan en række kendte definitioner af retskildebegrebet forbyrder sig imod et eller flere af de syv kriterier, som han hævder, at definitioner nødvendigvis skal honorere. Men Ravnkildes valg og ikke mindst fravalg af diskussionspartnere forekom os både overraskende og problematisk i forhold til formålet. Således er der - med blot to undtagelser fra vore nabolande (Thorstein Eckhoff i Oslo og Aleksander Peczenik i Lund) - udelukkende tale om retsteoretiske fremstillinger, som er

skrevet af danske forfattere. (3) Mens der ikke skal herske tvivl om, at der her er tale om en række habile jurister, så fornærmer vi næppe nogen ved at bemærke, at retsfilosofien er en international videnskabelig disciplin, hvor mange andre forfattere (som ikke er

302

danske(4)) har bidraget til at udvikle forståelse af rettens natur og til at klargøre de grundlæggende strukturer og begreber, der knytter sig til retten som et særligt socialt fænomen.

Alt dette er Ravnkilde selvfølgelig udmærket klar over, og derfor var det alene på baggrund af den første artikels udvalg af diskussionspartnere umiddelbart nærliggende at overveje, om han kunne mene sin skandalepåstand rent nationalt eller - lidt bredere - nordisk. Men selvom der vitterlig er passager i den første artikel, der støtter en sådan geografisk afgrænset læsning af hans skandalepåstand, (5) så endte vi med at forkaste den for artiklen som helhed. Og det gjorde vi, for det første fordi en sådan læsning harmonerede meget dårligt med artiklens både alarmistiske og hovedrystende sprogbrug (jf. allerede den manende underoverskrift der indleder artiklen: »Skandalen«). At lige netop danske retsfilosoffer skulle have problemer med retskildebegrebet, kan selvfølgelig være alvorligt nok, men »skandalen« ville nok alligevel være til at overse, hvis der umiddelbart kunne findes tilfredsstillende svar i den internationale litteratur. Og set i lyset af at det videnskabelige problem, Ravnkilde adresserer - spørgsmålet om, hvordan man kan identificere, om noget er en retskilde - i Danmark, Langtbortistan eller andre steder - synes der ikke at være nogen grund til at fordre, at et svar på denne udfordring nødvendigvis skal komme fra en forfatter, der har dansk som sit modersmål. For det andet ville Ravnkildes næste naturlige træk ud fra denne fortolkning vel have været at løfte blikket for at hente hjælp netop i omtalte udenlandske litteratur. Imidlertid er også Ravnkildes løsning som skitseret i den første artikel helt blottet for referencer til international litteratur, samtidig med at han med sin sprogbrug umiskendeligt efterlader det indtryk, at han har fundet det nødvendigt at begynde helt fra bunden med at udvikle sin egen definition af retskildebegrebet.

På denne baggrund var vores konklusion derfor i første omgang, at Ravnkilde vitterlig måtte mene, at den påpegede skandale ikke er et begrænset dansk fænomen, men måtte række ud over kongerigets grænser. Da imidlertid artiklen ikke bærer vidnesbyrd om nogen som helst undersøgelse af udenlandsk litteratur, syntes påstanden dog også at stå tilbage som et uunderbygget postulat. Uden en sådan undersøgelse har det simpelthen formodningen imod sig, at alle betydende retsfilosoffer til dato skulle have forsømt en sel-

vindlysende fordring om at bringe retsdogmatikkens retskildebegreb i overensstemmelse med syv »elementære og indiskutable krav« gældende »for enhver form for rationel tænkning«(6) - og det har i særdeleshed formodningen imod sig, når man tager i betragtning, at der skulle være tale om et problem, som Ravnkilde efterfølgende hævder at kunne løse til alles tilfredsstillelse over et par sider sidst i artiklen.

Efter at have stiftet bekendtskab med Ravnkildes anden artikel står det os imidlertid klart, at han aldrig kan have ment sin skandalepåstand således globalt. Og det kan han ikke af den simple grund, at han i denne nye artikel gør det helt klart, hvad der på grund af den lakoniske udtryksform endnu kun stod som en nagende mistanke efter den første: at den retskildefinition, han dér præsenterede som en hårdt tiltrængt teoretisk nyskabelse i retsteorien, i realiteten ikke bare henter afgørende inspiration fra, men i alt væsentligt simpelthen er sammenfaldende med det begreb om en *rule of recognition*, der allerede i 1961 blev præsenteret af H.L.A. Hart i dennes retsfilosofiske klassiker *The Concept of Law*.(7) Mens Ravnkildes første artikel bogstaveligt talt ikke nævnte Hart med et ord, understreger han således i den nye gentagne gange det afgørende sammenfald mellem de to begreber.(8) ligesom han bemærker, at den eneste tilsyneladende forskel imellem dem reelt er betydningsløs, da den vedrører en implicit betingelse, som Ravnkilde vælger at eksplicite.(9)

Det er selvfølgelig både prisværdigt og ikke mindst befordrende for den videre diskussion, at Ravnkilde således åbent vedgår sig sin intellektuelle gæld til engelsk retsfilosofis *grand old man* (om end man kunne mene, at gestussen kommer en artikel for sent). Men det, der for alvor forekommer mærkværdigt, er, at Ravnkilde slet ikke synes at skænke det en tanke, at dette dybe teoretiske fællesskab reelt medfører, at al luften fuser ud

303

af den første artikels højspændte snak om »en intellektuel skandale«, fordi en definition af retskildebegrebet »ikke for længst er tilvejebragt.«(10) For ikke alene overtager Ravnkilde dermed stort set uændret et retskildebegreb, der i alt væsentligt blev formuleret allerede for over 50 år siden og nedfældet i en af de til dato vel nok mest studerede og diskuterede retsfilosofibøger overhovedet. Han overtager dermed samtidig en retspositivistisk position, der - efter et mindre tilbageslag i 1980'erne og 90'erne under indtryk af Dworkins kritik - igen i dag er retsfilosofisk mainstream i en sådan grad, at det forekommer paradoksalt at høre den præsenteret med piber og trommer som en epokegørende og livreddende teoretisk nyskabelse.(11) Ydermere er positionen så velkendt i dansk retsfilosofi, at netop de passager fra *The Concept of Law*, som Ravnkilde henviser til, i årevis har indgået i pensum på det obligatoriske kursus i retsfilosofi for alle bachelorstuderende ved i hvert fald Københavns Universitets Juridiske Fakultet.(12) For den, der som Ravnkilde fæster sin fulde lid til Harts retskildebegreb, ser det med andre ord ud til, at enhver bekymring også mere specifikt for *dansk* retsdogmatiks provinsielle tilstand kan manes i jorden på stedet.

Hvordan man end vender og drejer det, må det med andre ord konstateres, at den påståede skandale er ikke-eksisterende. Der findes muligvis danske retsteoretikere, der ikke som Ravnkilde fuldt ud tilslutter sig Harts retskildebegreb, men at der efter moden overvejelse og åben udveksling af argumenter fortsat findes uenighed om fundamentale spørgsmål, er ikke en skandale, men derimod et vilkår i retsfilosofien - og det er i øvrigt et vilkår, der uanset Harts centrale position gælder fuldt så vel i den internationale diskussion i dag.

2. Om behovet for endegyldige definitioner

Vanskelighederne ved Ravnkildes skandalepåstand skyldes imidlertid ikke alene hans problematiske omgang med den eksisterende litteratur på området. Som vi skal se, synes hans vanskeligheder endvidere at tage udgangspunkt i en fundamental fejl diagnose af definitioners teoretiske betydning.

Som sagt er det alene ud fra den første artikel ikke helt klart, om Ravnkilde mener sin påstand om den eksisterende intellektuelle skandale som en global påstand om retsdogmatikken som sådan, eller om han mener den kun som en lokal påstand om den danske retsdogmatik. Men fra en anden vinkel er Ravnkilde helt utvetydig i sin afgrænsning af skandalen: den er retsvidenskabens og kun retsvidenskabens! Således understreger han, at de kriterier, han opstiller for en definition, og som han altså hævder, at den danske retsteori i sin nuværende form ikke formår at honorere, »ikke [er] specifikke for definitionen af retskildebegrebet eller for retsdogmatisk forskning, men [at de] tværtimod [gælder] for enhver form for rationel tænkning«.(13) Tilsvarende betoner han, at de nævnte »krav til en definition af retskildebegrebet følger af almindelige principper for anvendelsen af definitioner i dagligdagen såvel som i forbindelse med videnskabelig forskning.«(14)

Når Ravnkilde på den første artikels sidste sider leverer sit eget konkrete forslag til en definition, der faktisk tilfredsstiller disse helt almindelige definitions kriterier, gør han med andre ord ikke andet end at rette op på en specifikt *retsvidenskabelig* skandale, hvor man, hævdes det, helt lokalt har forbrudt sig imod et krav, som ellers bliver honoreret med den største selvfølgelighed alle andre steder i den civiliserede verden (læs: i videnskabelig forskning og rationel tænkning).

Peter Blume bemærker i sin replik, at Ravnkilde med sin artikel »indskriver sig i retsfilosofiens klassiske polemiske stil«.(15) og det er i hvert fald forståeligt, hvis der måtte være enkelte læsere, for hvem Ravnkildes retorik i disse passager bringer minder om Alf Ross' velkendte forkærlighed for at understrege, hvor ualmindelig godt hans retsfilosofiske synspunkter var i overensstemmelse med »al anden moderne videnskab«.(16) Nu som dengang er strategien velegnet til at intimidere læsere, der måske ikke er skolet i filosofi, men som i hvert fald som tommelfingerregel gerne vil undgå at gå op imod »enhver form for rationel tænkning«.(17) Denne retoriske strategi bliver imidlertid særlig problematisk, hvis den forudsatte videnskabelige konsensus rent faktisk viser sig at være ikke-eksisterende.

Først og fremmest er det tvivlsomt, om definitioner overhovedet spiller den altafgørende rolle for videnskabelig forskning og rationel tænkning, som Ravnkilde

304

hævder. Denne pointe kan bedst illustreres med et parallelt eksempel fra videnskabsfilosofien. Et centralt spørgsmål, der gennem århundereder har optaget videnskabsfilosoffer, er således, hvordan man skelner mellem videnskab og pseudo-videnskab. Dette filosofiske problem omtales i litteraturen som *demarkationsproblemet*, og det er reelt den generiske variant af det spørgsmål, der optager Ravnkilde: Han ønsker at definere retskildebegrebet med henblik på definitivt at kunne afgøre, »hvad der er gældende ret« i modsætning til »en hvilken som helst fantasi« herom, og dermed at kunne afgøre, hvilke udsagn der i sidste ende gør sig fortjent til betegnelsen »retsdogmatisk forskning«.(18) På samme måde ønsker man mere generelt inden for den videnskabsfilosofiske debat om demarkationsproblemet at kunne afgøre, om konkrete intellektuelle aktiviteter og teorier som fx kvantemekanik, kreationisme, holocaustbenægtelse etc. nu også fortjener betegnelsen »videnskab«, herunder

om de gør sig fortjent til den privilegerede position i den offentlige debat, finansielle støtte etc., som følger af at blive således betitlet.

Uden at gå i detaljer med denne debats mange forgreninger må det konstateres, at den dominerende bevægelse i det 20. århundrede og frem til i dag ironisk nok har været én lang march frem imod netop den situation, som Ravnkilde mener, er skandaløs inden for retsdogmatikken: Snarere end at konvergere på en klar og entydig videnskabsdefinition, der definitivt afgrænser videnskab fra pseudo-videnskab, er man kommet længere og længere væk herfra. Således er den almindelige fortælling om det 20. århundredes videnskabsfilosofi(19) beretningen om, hvordan i hvert fald to af de mere ambitiøse forsøg på endelig at finde en definitiv løsning på demarkationsproblemet (Poppers falsifikationisme og den logiske positivismes verifikationisme) led endeligt skibbrud, og at man i dag fortsat ikke har fundet et tilfredsstillende svar på problemet. Det forekommer derfor rimeligt, når *Stanford Encyclopedia of Philosophy* i opslaget om »Science and pseudo-science« opsummerer den aktuelle status på debatten således: »Philosophers and other theoreticians of science differ widely in their views of what science is.«(20)

Men selvom det trods ihærdige forsøg altså endnu ikke er lykkedes at finde en endelig og nagelfast *definition* af videnskab, så er det i forhold til netop Ravnkildes projekt særdeles interessant, at der, som *Stanford Encyclopedia of Philosophy* videre bemærker, forholdsvis sjældent er grundlæggende uenighed om konkrete eksempler:

»Nevertheless, there is virtual unanimity in the community of knowledge disciplines on most particular issues of demarcation. There is widespread agreement for instance that creationism, astrology, homeopathy, Kirlian photography, dowsing, ufology, ancient astronaut theory, Holocaust denialism, and Velikovskian catastrophism are pseudosciences. There are a few points of controversy, for instance concerning the status of Freudian psychoanalysis, but the general picture is one of consensus rather than controversy in particular issues of demarcation.«(21)

Hvis vi medgiver denne observation, hvilket forekommer rimeligt, så lader det med andre ord til, at Ravnkilde simpelthen ikke har ret, når han skråsikkert hævder med sine syv kriterier definitivt at have identificeret selve forudsætningen for rationel tænkning og videnskabelig forskning.(22)

3. Forskellige definitionstyper - forskellige formål

I lyset af ovenstående synes det egentlige problem ved Ravnkildes tilgang til retskildebegrebet nu snarere at være hans manglende besindelse på selve den rolle, som definitioner spiller for videnskaben. Formodentlig er det mest påtrængende teoretiske problem for retsdogmatikken nemlig slet ikke et definitionsspørgsmål - eller i hvert fald ikke et definitionsspørgsmål på den måde, Ravnkilde antager. For sandheden er selvfølgelig, at medlemmerne af det videnskabelige fællesskab aldrig har sat sig ned på en definitionsverdenskongres eller lignende og besluttet sig for hverken tre, syv eller ti »elementære og indiskutable« definitionskriterier gældende for al videnskab og rationel tænkning. Tværtimod turde det være ret indlysende, at de kriterier, vi rent faktisk vurderer definitioners vellykkethed efter, varierer ganske betydeligt overalt i både filosofien, videnskaben og dagligdagen alt efter deres konkrete formål og sammenhæng.

305

Som allerede Aristoteles bemærkede, er det først og fremmest helt nødvendigt at afstemme vores præcisionskrav til definitioner efter det enkelte fags genstand:

»Our discussion will be adequate if it has as much clearness as the subject-matter admits of; for precision is not to be sought for alike in all discussions,

any more than in all the products of the crafts. [. . .] it is the mark of an educated man to look for precision in each class of things just so far as the nature of the subjects admits: it is evidently equally foolish to accept probable reasoning from a mathematician and to demand from a rhetorician demonstrative proof.«(23)

Men kravene til definitioner varierer ikke alene i forhold til emnets karakter. Der findes i det hele taget en række forskellige definitionstyper, der helt legitimt benyttes til en række forskellige videnskabelige og teoretiske formål - også gerne *inden for* én og samme akademiske disciplin som fx retsdogmatikken. Således vil de fleste standard- og opslagsværker (med nogen variation i terminologien) skelne mellem i hvert fald *reale* og *nominale* definitioner, *ostensive* definitioner og *verbaldefinitioner*, og *leksikalske*, *eksplikative* og *stipulative* definitioner - for nu blot at nævne et par af de mest almindeligt forekommende typer.(24) Hver af disse forskellige typer stiller i sagens natur forskellige krav til, hvad en given definition skal opfylde, og hvis man ikke er opmærksom på disse forskelle, risikerer man derfor populært sagt at ende med at kritisere en hund for ikke at være en kat.

Og det er netop, hvad Ravnkilde kommer til at gøre flere steder i artiklen, måske bedst illustreret med hans kritik af Ross' prognoseteoretiske retskildedefinition. Ifølge Ross forstås retskilder som bekendt som »*indbegrebet af de faktorer der øver indflydelse på dommerens formulering af den regel hvorpå han baserer sin afgørelse . . .*«(25) Definitionen falder imidlertid ifølge Ravnkilde (bl.a.) for hans femte definitions-kriterium, ifølge hvilket en definition skal stemme overens med almindelig juridisk sprogbrug og tænkning: »definitionen skal rubricere de fænomener, som retskilder, som der er enighed eller dog overvejende enighed om at opfatte som sådan.«(26)

Ross' retskildebegreb forbyrder sig ifølge Ravnkilde herimod, fordi det »gør . . . dommerens aversion mod dit eller forkærlighed for dat til mulige retskilder, eftersom det er tænkeligt, at disse faktorer i en eller anden udstrækning øver indflydelse på hans formulering af de retsregler, hvorpå han baserer sine afgørelser.«(27) Dette i modstrid med almindelig juridisk sprogbrug, ifølge hvilken »lovgivning, retspraksis, retssædvaner og forholdets natur skal regnes for retskilder, og at barometertrykket, blodtrykket og skatte-trykket ikke skal.«(28)

Med sin tilslutning til dette kriterium bliver det først og fremmest klart, at Ravnkildes mål reelt er at tilvejebringe en ganske særlig definitionsform, nemlig en såkaldt *leksikalsk* definition, der grundlæggende er kendetegnet ved at være empirisk og deskriptiv, idet den forpligter sig på at identificere den faktiske betydning af en term i gældende sprogbrug (fx en »ungkarl« er en »ugift mand«). I den anden artikel indrømmer Ravnkilde da også, at hans definitionsform netop *qua* leksikalsk adskiller sig fra i det mindste én anden type, nemlig den såkaldte *stipulative* definition, hvor man frit opfinder en bestemt betydning til en bestemt lejlighed (fx med »gammelkarl« mener jeg her en »ugift mand over 70«). Ravnkilde synes imidlertid ikke at være opmærksom på eksistensen af en tredje definitionsform, der placerer sig imellem den leksikalske og den stipulative definition, og som er yderst relevant netop for forståelsen af Alf Ross' retskildebegreb. Denne definitionsform er den såkaldte *eksplikation*, der udmærker sig ved på den ene side at tage afsæt i betydningen af en allerede eksisterende term, men som samtidig på den anden rummer et substantielt element af sproglig nyskabelse, idet den forsøger at »overskrive« denne betydning til et bestemt, oftest videnskabeligt formål. Ophavsmanden til denne definitionsform, Rudolph Carnap, forklarer den således:

»The task of making more exact a vague or not quite exact concept used in everyday life or in an earlier stage of scientific or logical development, or rather

of replacing it by a newly constructed, more exact concept, belongs among the most important tasks of logical analysis and logical construction.«(29)

Som vi skal se, er det netop en definition af denne type, som Ross kan siges med helt åbne øjne at forsøge at tilvejebringe med sin retskildedefinition. For i stedet for som Ravnkilde at anse overensstemmelse med

306

almindelig juridisk sprogbrug og tænkning som et mål i sig selv var den helt afgørende opgave ifølge Ross tværtimod at tilvejebringe definitioner, der er anvendelige til at gøre retsdogmatikken *mulig som videnskab*. Netop retsdogmatikken udgør med Ross' udgangspunkt i den logiske positivisme en særlig videnskabsteoretisk blindgyde ved tilsyneladende at udtrykke en række empirisk ikke-verificerbare normative »sandheder« om eksistensen af retlige rettigheder og pligter (fx for vekselsacceptanter på forfaldsdagen), og Ross så derfor ingen anden udvej end at omdefinere retsdogmatikkens emne i realistisk retning: i stedet for selv at udtrykke sådanne normative »sandheder« om retlige rettigheder og pligter (hvad enten de nu måtte være identificeret ved hjælp af enten en naturretlig retfærdighedens ide eller en retspositivistisk grundnorm (Kelsen)/*rule of recognition* (Hart)), skulle denne retsvidenskabelige kernedisciplin udelukkende formulere hævdede deskriptive sætninger om andre menneskers (*in casu* danske, svenske etc. dommeres) overbevisninger om sådanne normative »sandheder«.(30)

Men mens denne omdefinering af retsdogmatikkens udsagn nok kan tjene til at bringe den i overensstemmelse med Ross' videnskabsfilosofiske kriterier, så er han på den anden side også helt på det rene med, at det må ske på bekostning af definitionens overensstemmelse med almindelig juridisk sprogbrug og tænkning. Kendeteggende herfor er nemlig netop, at den baserer sig på den stikmodsatte antagelse: at norm-ekspresive udsagn rent faktisk *kan* være rigtige/sande/gyldige.(31) Men eftersom denne antagelse ifølge Ross jo netop har vist sig at være forfejlet, så betyder det, at almindelig juridisk sprogbrug og tænkning diskvalificeres som udgangspunktet for en *videnskabelig* retsdogmatik. Som han skriver specifikt med adresse til Kelsen i sin anmeldelse af dennes *What is Justice?*:

»It should be noted that the assumption of the basic norm investing the factual order with 'validity' by Kelsen is ascribed to what is called 'juristic thinking'. The presupposition is only revealed - and accepted - by the science of law. 'Juristic thinking' refers, I suppose, to ideas and beliefs commonly held by lawyers. 'Juristic thinking', however, is no trustworthy guide for a logical analysis. It may be, and it is highly probable in the field of law and morals, that the common way of 'thinking' is saturated by ideological ideas reflecting emotional experiences but without any function in the description of reality, the task of legal science. In that case, the job of the analyst is to reject, not to accept, the idea of 'validity'.«(32)

På denne baggrund bliver det krystalklart, at Ross aldrig har intentioneret sin definition af retskildebegrebet som en leksikalsk definition a la Ravnkilde, men derimod som en eksplikation: hans forslag er et forsøg på med Carnaps ord *at erstatte et eksisterende, almindeligt anvendt, men vagt og upræcist begreb med et nykonstrueret mere eksakt begreb*.(33) Og det bliver ikke mindst klart, at Ravnkildes simple konstatering heraf derfor aldrig *i sig selv* kan blive en indvending imod resultatet. At en eksplikativ definition ikke er en leksikalsk definition, er selvfølgelig lige så

307

lidt et argument imod den, som det er et argument imod en leksikalsk definition, at den ikke er eksplikativ.

4. Om almindelig juridisk sprogbrugs videnskabelige troværdighed

Dermed vender diskussionen sig langt om længe imod det, der må være det egentlige og interessante spørgsmål, men som skjules af Ravnkildes skråsikre snak om »elementære og indiskutable krav«. Og den handler slet ikke om de konkrete definitionsforslag, men derimod om det, der ligger bag deres respektive valg af definitionsform, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt vi overhovedet kan basere vores begreb om retskilder og dermed generelt retsdogmatikken som videnskab på almindelig juridisk sprogbrug og tænkning eller ej.(34)

Skal man gå Ravnkilde lidt i møde, kan det måske medgives, at den almindelige juridiske sprogbrug og tænkning (og dermed den leksikalske definitionsform) *alt andet lige* må være at foretrække som retsfilosofisk udgangspunkt. Hvis man er interesseret i at godtgøre muligheden for objektiv erkendelse på et konkret område (som retsdogmatikken), og almindelig sprogbrug synes at basere sig på en forudsætning om, at en sådan erkendelse er mulig, så forekommer det af pragmatiske grunde mest rimeligt at lade undersøgelsen tage udgangspunkt i denne sprogbrug.

Men det er selvfølgelig ikke ensbetydende med, at denne rimelige *prima facie*-antagelse ikke kan omstødes, hvis der fx kan anføres gode grunde til at antage, at almindelig sprogbrug og tænkning på bestemte områder hviler på en række fundamentale misforståelser. Og det er jo netop, hvad Ross mener at gøre med sin kritik af den retsfilosofiske idealisme: han udfolder et argument for, hvorfor den almindelige juridiske antagelse om eksistensen af retlig gyldighed simpelthen er misforstået. Dermed godtgør han, hvorfor den ellers *i udgangspunktet* rimelige antagelse til fordel for almindelig sprogbrug og tænkning ikke kan opretholdes netop på retsdogmatikkens område. Med sin omfattende kritik af først og fremmest naturretten, men i realiteten også retspositivismen for at være »som skøger, der står til rådighed for enhver«, leverer Ross et regulært argument for, hvorfor vi netop med hensyn til forestillingen om retlig gyldighed bør forkaste vores indledende formodning til fordel for praksis.

Men denne diskussion ignorerer Ravnkilde stort set. Uanset Ross' (og en lang række andre prominente retsfilosofers) velargumenterede indvendinger nærer Ravnkilde tilsyneladende en så betingelsesløs respekt for den juridiske praksis, at han end ikke synes at overveje muligheden for, at den fx med Ross' ord kunne være »saturated by ideological ideas reflecting emotional experiences but without any function in the description of reality« - eller sagt lidt mere farveløst: at praksissens antagelse om eksistensen af retlig gyldighed og dermed af objektiv norm-ekspresiv erkendelse kunne være ubegrundet, og at vejen frem for retsteorien derfor ikke nødvendigvis går via en leksikalsk definition. Tværtimod nøjes Ravnkilde med kategorisk at fastslå, at en »sådan viden [inden for retsdogmatikken] uden tvivl [er] opnåelig«. (35) Men denne antagelse ligger som et uargumenteret dogme under hele hans diskussion af retskildebegrebet, og ved således simpelthen at forudsætte resultatet på bundlinjen reduceres hele øvelsen til et stykke kreativ definitionsbøfning med begrænset retsfilosofisk værdi.

På denne baggrund kommer det heller ikke som nogen overraskelse, at Ravnkildes løsning på retsdogmatikkens grundlagsproblemer viser sig at smuldre, lige så snart man kradsler lidt i overfladen. Eksempelvis er Ravnkilde som så mange retsfilosoffer før ham bekymret for den uendelige regres, der truer, hvis vi forsøger at udlede de retspligter, som retsdogmatikken hævder eksistensen af, fra andre retspligter: »En sådan tankegang er uigennemførlig, fordi den indleder en uendelig tilbageføring af pligtforklaringer. Spørgsmålet opstår jo, hvad der har skabt dommernes retspligter,

[etc.]«.(36) Ravnkilde mener imidlertid, at man har overset en besnærende simpel løsning på problemet:

«. . . eksistensen af pligter [må] i sidste ende [. . .] forklares under henvisning til noget, der ikke selv er en pligt, eftersom der kun på denne måde blokeres for spørgsmålet, hvordan den pligt er opstået, som på et givet stadi i tilbageføringen af pligtforklaringer står bagerst [. . .]«(37)

Som den opmærksomme læser formodentlig allerede har bemærket, har denne »løsning« imidlertid aldrig rigtig været overset. Den har tværtimod været overvejet og fundet for let af stort set samtlige retsfilosoffer igennem

308

historien. Den har oven i købet fået et navn: den naturalistiske fejlslutning. For det, Ravnkilde reelt foreslår, er selvfølgelig, at vi i sidste ende udleder det specifikt retlige *bør* fra et *er*: Produkterne fra bestemte regelproducenter *anerkendes rent faktisk* som hjemmel for domstolens afgørelser der på stedet (*er*); ergo er domstolene *pligtige* at inddrage alle sådanne produkter (som de med rette eller urette finder har betydning for sagen) (*bør*). (38) Og denne naturalistiske fejlslutning forsvinder selvfølgelig ikke, bare fordi man maskerer den som en definitionssandhed, hvor det, dommeren er pligtig til at inddrage, *defineres* som det, der faktisk anerkendes som hjemmel.

Ravnkilde synes imidlertid helt uanfægtet af disse velkendte udfordringer. Men måske det alligevel burde have vækket hans mistanke, at hans store forbillede Hart aldrig selv udtrykte tilsvarende forhåbninger med hensyn til mulighederne for at redde retsdogmatikken ved hjælp af sin anerkendelsesregel. For det er der tilsyneladende en god grund til. Hart havde nemlig siden sin tiltrædelsesforelæsnings i 1953(39) gjort det helt klart, at han opfattede sit eget retsfilosofiske arbejde som afgørende inspireret af og et bidrag til den på daværende tidspunkt fremgryende dagligsprogsfilosofi, der udgik fra J.L. Austin og Wittgenstein. Og netop dagligsprogsfilosofien var først og fremmest kendetegnet ved stort set at opgive den logiske positivismes ambitiøse videnskabsteoretiske dagsorden centreret omkring det føromtalt demarkationsproblem. I stedet plæderede de for, at filosofien forfulgte en mere deskriptiv dagsorden: at studere og beskrive almindelige sprogbruges brug af bestemte begreber i deres almindelige kontekst. Og det er i overensstemmelse hermed, at Hart i forordet til *The Concept of Law* betegner bogen som »an essay in descriptive sociology« baseret på »an examination of the standard uses of the relevant expressions and of the way in which these depend on a social context, itself often left unstated.«(40) Til gengæld viser han ingen som helst interesse for sådan noget som *retsvidenskabens mulighed*, og man kan læse sig igennem hele *The Concept of Law* uden én eneste gang at støde på ordet »legal science«.

Med andre ord: Ravnkilde overtager den logiske positivismes normative scientistiske ambition, men forsøger at realisere den med redskaber udviklet til forfølgelsen af dagligsprogsfilosofiens rent deskriptive »leksikalske« dagsorden. Resultatet bliver derefter.

5. Uløste problemer

I tilgift til disse overordnede kritikpunkter, der retter sig imod de generelle præmisser, som Ravnkilde som en selvfølge baserer sin diskussion på, kan der anføres en række mere konkrete problemer i hans retskildebegreb. Fx anser Ravnkilde forholdets natur for at udgøre en retskilde, men der er elementer i hans retskildedefinition, som ikke stemmer ganske godt overens med dette resultat. Ravnkilde anfører således:

»En sådan undersøgelse er metodologisk uproblematisk og vil typisk nå frem til sikre svar. Definitionen udmønter af samme grund en *rule of recognition*, idet den kan anvendes til vedrørende en hvilken som helst regel at fastslå, om reglen indgår i nugældende [. . .] ret i den pågældende jurisdiktion. Dette vil nemlig være tilfældet, hvis, men kun hvis reglen er frembragt af en regelproducent, hvis produkter . . . anerkendes . . . som hjemmel for de retsanvendende myndigheders afgørelser der på stedet.«(41)

Ravnkilde efterprøver selv denne påstand med et par ukontroversielle eksempler (lovgivning henholdsvis L. Ron Hubbards skrifter), men det kunne have været mere interessant at høre hans bud på det uproblematisk og sikre svar, som metoden fører os til, når diskussionen falder på mere kontroversielle spørgsmål som - for nu at tage et velkendt eksempel fra litteraturen - om princippet om, at man ikke bør kunne drage fordel af egen uret, er en gældende retsregel. For os står det i hvert fald ikke umiddelbart klart, hvordan vi afgør, om denne regel er »et produkt af forholdets natur«.

Et andet spørgsmål knytter sig til den måde, hvorpå Ravnkilde mener entydigt at kunne identificere hjemlen i danske domme således, at hans påstand om fire og kun fire retskilder bekræftes. Dette kommer særligt frem i forbindelse med lovforarbejder. Det er almindeligt kendt, at domme i præmisserne henviser til lovforarbejder. Det er Ravnkilde naturligvis også helt opmærksom på. Imidlertid udelukker han kategorisk, at de optræder her som *en præmis* i hans syllogistiske rekonstruktion af, hvad der udgør hjemmelsgrundlaget for domstolens afgørelse. I stedet hævder han, at de udelukkende optræder i deres egenskab af at bidrage til *en fortolkning* af dommens præmis (her lovtæksten). Det kan imidlertid undertiden være tilfældigt, om fastlæggelsen af et begrebs rækkevidde ekspliciteres i lovtæksten selv, eller hentes ind gennem lovforarbejderne. I det lovforberedende arbejde er det således ikke ukendt, at der pågår overvejelser om, med hvilken detaljeringsgrad lovtæksten skal udformes, og vel vidende at domstolene ved tvivl om et givet begrebs rækkevidde vil inddrage forarbejderne som et led i fastlæggelsen af lovens norm, vil det ofte bero på et konkret skøn, om en given formulering medtages i

309

lovtæksten selv eller skrives ind i forarbejderne. På den baggrund forekommer det unødigt konstrueret at insistere på, at den nødvendige præcisering i førstnævnte tilfælde er en del af hjemlen og dermed at betragte som en retskilde, som dommeren dermed er pligtig at inddrage, mens det i det andet tilfælde udelukkende er at betragte som en hjælp til fortolkning, som kan inddrages, hvis dommeren »har lyst«, og det i øvrigt er i overensstemmelse med dennes samvittighed.(42)

Vi kunne have fremført andre kritikpunkter - herunder spørgsmålet om, hvilken værdi det har at isolere et nominelt retskildebegreb uden at knytte det til en bredere teori om retsvidenskab, men det vil føre for vidt. Afgørende for os har været at påvise, at der ikke er belæg for Ravnkildes skandalepåstand - særligt ikke når man tager i betragtning, at hans eget retskildebegreb, der ganske vist præsenteres som en teoretisk nyskabelse, viser sig at basere sig på en mere end 50 år gammel retsteori; og at han ved at fremstille de krav, han opstiller for en definition af retskildebegrebet, som elementære og indiskutable, helt skjuler et mere grundlæggende og vedkommende retsfilosofisk stridspunkt: om en *videnskabelig* retsdogmatik ukritisk kan basere sig på almindelig juridisk sprogbrug og tænkning, eller om den bliver nødt til at udvikle sine egne begreber.(43)

anden af disse artikler inkluderer et svar på den kritik, som Peter Blume i den mellemliggende artikel »Retskildebegrebet«, U2013B.94 (Blume 2013) rettede imod førstnævnte artikel.

1 Jens Ravnkilde, »Hvad er en retskilde?«, U 2013B.1 (Ravnkilde 2013a) og »Hvad er en retskilde? (2)«, U 2013B.231 (Ravnkilde 2013b). Den

- 2 *Jens Ravnkilde 2013a:1.*
- 3 Ravnkilde nævner Viggo Bentzon, Fr. Vinding Kruse, Alf Ross, Knud Illum, Preben Stuer Lauridsen, Henrik Zahle, Sv. Gram Jensen, Peter Blume, Mads Bryde Andersen, Morten Wegener, W.E. v. Eyben, Ruth Nielsen og Christina D. Tvarnø.
- 4 Ex: Bentham, Austin, Kelsen, Hart, Fuller, Raz, Dworkin, MacCormick, Finnis, Alexy og Leiter, Wendell Holmes, Llewellyn, Hägerström og Olivecrona.
- 5 »Forsøgene på at definere retskildebegrebet i dansk og nordisk retsteori er endt uden resultat, fordi der ikke har været tilstrækkelig bevidsthed om en række elementære og indiskutable krav, som må stilles til en sådan definition.« *Ravnkilde 2013a:1*, vores kursiv.
- 6 *Jens Ravnkilde 2013a:1.*
- 7 *H.L.A. Hart*, *The Concept of Law*, Oxford University Press, 2. udg., 1994, 1. udg. 1961 (*H.L.A. Hart 1994*).
- 8 Jf. fx »Definitionen fortæller os, hvad der skal regnes for (eller er blevet regnet for) retsregler i den pågældende retsforfatning, hvilket netop er opgaven for en *rule of recognition*.« *Ravnkilde 2013b:232*; »Definitionen udmønter af samme grund en *rule of recognition*« *Ravnkilde 2013b:232*; »Det følger af det ovenfor sagte, at en definition af retskildebegrebet i realiteten skal kunne tjene som en *rule of recognition*.« *Ravnkilde 2013b:232*; »Specifikationen er udtryk for, at en retsregels gælden anses for ensbetydende med, at den er i kraft. Dette svarer til H.L.A. Harts opfattelse af »legal validity«.[. . .] som fører til følgende specifikation af sandhedsbetingelserne: Udsagnet »R er nugældende ret [is a valid rule of law] i lokaliteten L« ytret til tidspunktet t er sandt, hvis og kun hvis R opfylder alle de kriterier, som opstilles i den *rule of recognition*, som til t anerkendes som den regel, der fastlægger, hvad der tæller som en retsregel i L.« *Ravnkilde 2013b:235*.
- 9 *Ravnkilde 2013b:240n21.*
- 10 *Ravnkilde 2013a:1.*
- 11 Mængden af retsfilosofisk litteratur, der bekræfter dette synspunkt, er så omfattende, at det forekommer omsonst at begynde at opremse titler. For et overbevisende indtryk af den i allerhøjeste grad levende veneration for Harts værk kan vi i stedet anbefale interesserede læsere at høre denne forelæsningsrække af en række af de allerstørste nulevende retsfilosoffer afholdt på Oxford University i 2011 i anledning af 50-året for udgivelsen af *The Concept of Law*: <http://www.law.ox.ac.uk/newsitem=342>.
- 12 Siden 2011 har en dansk oversættelse af de samme passager i H.L.A. Harts *The Concept of Law* været tilgængelig i lærebogen *Retsfilosofi - Centrale tekster og temaer* (Hammerslev & Olsen (red.), Hans Reitzels Forlag, 2011). Bogen er i øvrigt anmeldt her i tidsskriftet af professor Jens Evald (U 2013B.358/2).
- 13 *Ravnkilde 2013a:1*, vores kursiv.
- 14 *Ravnkilde 2013a:4*, vores kursiv
- 15 *Blume 2013:94.*
- 16 *Alf Ross*, *Om ret og retfærdighed*, Kbh. 1953, s. 3 (*Ross 1953*).
- 17 I argumentationsteorien kan strategien beskrives som en mellemting mellem *ad baculum* (trusselsargument) og *ad verecundiam* (autoritetsargument).
- 18 *Ravnkilde 2013a:1.*
- 19 Videnskabsfilosofien indeholder selvfølgelig flere og modstridende udviklingslinjer i det 20. århundrede, men en række standardværker synes alligevel at kunne blive enige om, at den følgende udlægning af den videnskabsfilosofiske udvikling i grove træk er dækkende, jf. fx. *Sven Ove Hansson*, »Science and Pseudo-Science«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/pseudo-science/>, 2012 (*Hansson 2012*); *A.F. Chalmers*, *What is this thing called science?*, 3. ed., Open University Press 1999; *Søren Harnow Klausen*, *Hvad er videnskabsteori*, Akademisk forlag 2005.
- 20 *Hansson 2012*. Ravnkilde synes ikke at være opmærksom på denne udvikling, men er tilsyneladende af den opfattelse, at Popper står uantastet i dag. I hvert fald refererer han til Poppers *Logik der Forschung* fra 1934 som udtryk for »[n]jutidens teoretiske filosofi« *Ravnkilde 2013b:238* (jf. også s. 240n26).
- 21 *Hansson 2012*.
- 22 Interessant nok gør Sten Schaumburg-Müller den samme konstatering netop på retsdogmatikkens område i sin disputats *Fem retsfilosofiske teser*, 2009 Jurist- og Økonomforbundets Forlag, jf. nærmere »Tese 5«, ss. 353-440.
- 23 Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, oversættelse: David Ross, Oxford University Press, s. 4/1094b.
- 24 Se fx *Anil Gupta*, »Definitions«, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2012/entries/definitions/>, 2012; *Richard Robinson*, *Definition*, Oxford, Clarendon Press 1950; *Poul Lübcke* (red.), *Politikens Filosofileksikon*, Politikens Forlag A/S, 1983; *W.V.A. Quine*, »Two Dogmas of Empiricism«, 1951. Med undtagelse af sidstnævnte distinktion mellem leksikalske, eksplikative og stipulative definitioner, som vi skal vende tilbage til nedenfor i forbindelse med diskussionen af Ravnkildes Ross-kritik, falder en nærmere redegørelse for forskellen imellem de nævnte definitionsformer uden for formålet i denne sammenhæng. For at modbevise Ravnkildes påstand om hans egen definitionsform som »elementær og indiskutabel« er det tilstrækkeligt at gøre læseren opmærksom på deres eksistens.
- 25 *Ross 1953:92.*
- 26 *Ravnkilde 2013a:3.*
- 27 *Ravnkilde 2013a:3.*
- 28 *Ravnkilde 2013a:3.*
- 29 *Rudolph Carnap*, *Meaning and Necessity*, The University of Chicago Press, 1947, ss. 7-8, vores kursiv.
- 30 I Ross' træffende terminologi må retsdogmatikken blive en lære om normer, ikke i normer; den må blive norm-deskriptiv, ikke norm-ekspresiv (jf. fx *Ross 1953:29*). For en detaljeret diskussion af forskellene herimellem, se fx *Jakob v. H. Holtermann*, »Ross og erkendelsesteorien«, in *Holtermann & Ryberg* (red.), *Alf Ross - Kritiske gensyn*, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2006 (*Holtermann 2006*); og »Getting real or staying positive: Legal Realism(s), Legal Positivism and the Prospects of Naturalism in Jurisprudence«, in: *Ratio Juris. An International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*, kommende (*Holtermann 2014*). Ravnkilde misforstår i øvrigt betydningen af distinktionen ved at forstå retspositivismens norm-ekspresive udsagn som norm-deskriptive. En læsning, han sammenkæder med en påstået radikal teoretisk nyorientering af Ross i retspositivistisk retning i dennes høje alderdom. Det tekstlige belæg, han citerer for en sådan ændring (*Alf Ross*, »Kort bemærkning om retskildelære«, *TfR* 1974, ss. 331-332), er imidlertid uhyre beskedent og modsiges af hele den øvrige artikel samt af Ross' værk i øvrigt (jf. også Ross' henvisning i den pågældende artikel til dens dybe overensstemmelse med hans øvrige værk). Det falder uden for rammerne af nærværende artikel at gå ind i en nærmere diskussion af dette spørgsmål, men se fx *Alf Ross og Henrik Palmer Olsen*, »The 25th Anniversary of the Pure Theory of Law (with Translator's Commentary)« in *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 2, ss. 243-272; og *Holtermann 2006 & 2014*.
- 31 En antagelse, Ravnkilde i øvrigt deler, jf. nedenfor.
- 32 *Alf Ross*, »Review of Kelsen: 'What is Justice?'«, *California Law Review*, Vol. 45, No. 4, s. 568. Og af særlig relevans i denne sammenhæng så slår denne skepsis over for almindelig juridisk tænkning, helt som man kan forvente, også igennem i Ross' analyse af retskilderne: »Den traditionelle retskildelære består væsentlig i sådanne spekulationer over, hvorfra de forskellige kilder henter deres 'forbindende kraft', hvad der i sidste instans er den højeste kilde til al 'retsyldighed', og hvilke konsekvenser der heraf må udledes med hensyn til kildernes indbyrdes kraftforhold, om fx en sædvane kan ophæve en lov, om fri retsdannelse kan finde sted ikke blot *praeter legem*, men også *contra legem* osv. Alt dette er lige så orkesløst som det er spekulativt.« *Ross 1953*, s. 126.
- 33 Det samme gælder i øvrigt Ross' berømte prognoseteoretiske analyse af begrebet *gældende dansk ret*. Heller ikke her er Ross' forslag et forsøg på

at indkredse den mening, som begrebet almindeligvis har for den praktiserende jurist. Et forhold, både Hart og Ravnkilde helt overser i deres læsning af Ross' Om ret og retfærdighed, jf. »This cannot be its meaning in the mouth of a judge.« *H.L.A. Hart*, »Scandinavian Realism«, *The Cambridge Law Journal*, Vol. 17, No. 2, 1959, s. 237; hhv. »Jeg forudsætter her, at dommerne er tilhængere af prognoseteorien. Denne antagelse kan Ross ikke modsætte sig, eftersom det er absurd [sic!] at hævde en metateori for retsvidenskaben, der kun er bæredygtig, hvis den forkastes af domstolene.« *Jens Ravnkilde*, »Hvad er en retsdogmatisk kendsgerning?«, *Juristen*, nr. 8, 2002, s. 295 (*Ravnkilde 2002*). I modsætning til Ravnkilde kan Hart imidlertid siges at være undskyldt for denne fejllæsning, idet den eksisterende engelske oversættelse er så fejlbehæftet, at den ikke tilfredsstillende får formidlet Ross' synspunkt på dette afgørende punkt. Af samme grund har Oxford University Press i øvrigt valgt at udgive en engelsk nyoversættelse af Om ret og retfærdighed, som i skrivende stund er under udarbejdelse af lektor ved Lund Universitet Uta Bindreiter i samarbejde med og med introduktion af denne artikels forfatter.

- 34 Hvilket i definitionsterminologien er ensbetydende med spørgsmålet om, hvorvidt retsfilosofien kan nøjes med en leksikalsk definition på retskildebegrebet, eller om den må udvikle en eksplication.
- 35 *Ravnkilde 2013b*, s. 236, jf. også s. 238. Se i øvrigt også *Ravnkilde 2002:284*: »[V]i besidder uden tvivl en vis viden om retsdogmatik - mange mennesker ved lidt derom og enkelte ved temmelig meget - hvorfor

der *må* gives i hvert fald nogle retsdogmatiske kendsgerninger.« I *Ravnkilde 2013a* går han endda så vidt som til at hævde den ret beset sensationelle påstand, at danske domstole er praktisk talt ufejlbarlige. Ikke alene har domstolene i samtlige domsafgørelser, som den erfarne advokat Ravnkilde er bekendt med (som eneste tilnærmelsesvise undtagelse, mener Ravnkilde at erindre en dissens fra en højesteretsdom i 1960'erne), formået at formulere *gyldige* argumenter (dvs. argumenter, hvor konklusionen følger med logisk nødvendighed af præmisserne) i begrundelserne. Helt spektakulært har domstolene også formået at formulere *holdbare* argumenter (dvs. argumenter, hvor præmisserne også er sande)! Jf. *Ravnkilde 2013a:6*.

36 *Ravnkilde 2013b:240*.

37 *Ravnkilde 2013b:240*.

38 Jf. *Ravnkilde 2013b:240*.

39 *H.L.A. Hart*, »Definition and Theory in Jurisprudence«, i *H.L.A. Hart*, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1983, ss. 21-48.

40 *H.L.A. Hart*, 1994:vi.

41 Jf. *Ravnkilde 2013b:232*.

42 *Jens Ravnkilde 2013a:9*

43 iCourts - Centre of Excellence for International Courts er finansieret af Danmarks Grundforskningsfond, bevillingsnummer DNRF105.